

КРИМСЬКІ ТАТАРИ – ВИПУСКНИКИ НОВОРОСІЙСЬКОГО (ОДЕСЬКОГО) УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЇХ ДОЛЯ

У пропонованій статті аналізується зв'язок представників кримськотатарського народу з Новоросійським (Одеським) університетом на початку ХХ ст. та висвітлюється доля п'ятьох випускників даного навчального закладу в період комуністичної модернізації суспільства.

Ключові слова: *кримські татари, Імператорський Новоросійський університет, революція, репресії, Кримська республіка.*

Протягом останніх двох десятиліть вітчизняна історіографія зробила суттєвий крок вперед на шляху вивчення різних аспектів історії України ХХ століття, напевно, самого заполітизованого періоду її історії. Поступово формується емпірична база тих тематичних блоків, які залишилися поза межами уваги радянської науки, в тому числі історія окремих народів, що проживають на території України. З небуття повертається ціла плеяда раніше невідомих особистостей, які залишили яскравий слід в тій чи іншій сфері діяльності. До них належить Амет Озенбашли, одна з найбільш знакових фігур в житті кримських татар першої половини ХХ ст., а також відомі суспільні діячі Халіль Чапчакчі і Джеляль Меїнова.

Їхній життєвий шлях, велика громадська і культурно-просвітницька діяльність відомі лише в загальних рисах, фрагментарно по окремих періодах, та й то з багатьма знаками запитання. Короткі біографічні нариси про Чапчакчі, Озенбашли та Меїнова не завжди повноцінні, бо не спираються на достовірні документальні джерела, а радше на сімейні перекази і уривчасті газетні повідомлення. Ці діячі до кінця випили чашу страждань у роки сталінських репресій, які спіткали кримськотатарську інтелігенцію двома хвилями – в 1928-1930 рр. і в 1937-1938 роках. Багато років їх імена, як і багатьох інших інтелектуалів, перебували під забороною, а значний пласт документації до цих пір недоступний дослідникам.

Тільки наприкінці минулого століття інформаційний вакуум почав поступово заповнюватися. Вперше логічно пов'язане і засноване на широкому колі джерел описання еволюції кримськотатарської культури в 1920-1930-і роки, хоча і досить коротке, дав Д. П. Урсу¹. Ним же опубліковані стислі біографії Озенбашли, Чапчакчі

і Меїнова². З названих діячів найбільше пощастило Озенбашли: у 1998 р., до 50-річчя з дня смерті, в Сімферополі була проведена Міжнародна наукова конференція та опубліковані виголошені на ній доповіді³. Десятьма роками пізніше була перевидана українською та російською мовами книга Озенбашли з історії кримськотатарської еміграції⁴. Нарешті, зовсім недавно опубліковані деякі матеріали судово-слідчої справи партії «Міллі Фірка», яку Озенбашли очолював у 1925-1928 роках⁵. Хоча, це – лише крапля в інформаційному морі: вся справа налічує 48 томів і залишається недоступною для вчених.

Чапчакчі і Меїнову пощастило менше – їхні біографії та діяльність залишаються покритими мороком невідомості. Та й, власне кажучи, деякі життєві етапи Озенбашли в історичній літературі висвітлені побіжно і поверхово. Зокрема, нічого не було відомо про формування особистості названих діячів в юності, під час навчання у Новоросійському (нині Одеському) університеті, тобто в роки переходу до дорослого життя, коли ідейні, інтелектуальні і етичні цінності та пріоритети стають цілком відчутними. Недостатньо висвітлена їхня багатогранна діяльність у «золотий вік» розвитку кримськотатарської культури (1923-1927 рр.), а також боротьба проти національної дискримінації, за збереження і розвиток рідної мови.

Мета дослідження, таким чином, впливає з постановки проблеми: на основі аналізу документальних джерел, головним чином архівних, з'ясувати ключові моменти біографії трьох вихованців Новоросійського університету, їх внесок в суспільне і культурне життя Криму в контексті модернізації кримськотатарського суспільства по радянському варіанту. У статті вперше вводяться до наукового обігу документи Державного архіву

Одеської області (далі – ДАОО), маловідомі джерела з Державного архіву АРК (далі – ДААРК), інших архівосховищ, опубліковані матеріали, а також інформація з одеської преси 1917 р.

Збережені в ДАОО особисті справи студентів місцевого університету суттєво відрізняються за обсягом і за своєю інформативною цінністю. Найбільш повно представлена документація на першокурсника медичного факультету Амета Озенбашли. Як видно із свідоцтва Бахчисарайської міської управи, Сеїт Амет Озенбашли народився 11 лютого 1893 р. у родині міщан Сеїт Абдулли і Бегіє, які займали чільне місце в соціальній ієрархії жителів міста (мали власний будинок), що, мабуть, припускало отримання початкової освіти, оскільки останнє не тільки відкрило перед юнаком можливість у жовтні 1910 р. стати учнем Сімферопольської гімназії М. А. Волошенка, але і вказувало на повну восьмирічну освіту, незважаючи на навчання в гімназії протягом чотирьох років. Характеристика, отримана випускником А. Озенбашли 14 червня 1914 р., малювала образ майже відмінника, який закінчив заклад зі срібною медаллю. Його атестат прикрашали цілком пристойні оцінки з наступною успішністю з предметів: російська, церковнослов'янська, німецька і латинська мови, філософська пропедевтика, математична географія – по 4 бали, законодавство, математика, фізика, історія, географія, французька мова – по 5 балів. Поза навчальної програми залишилися малювання, креслення і Закон Божий (для учнів магометанської віри). Також заслуговують на увагу приписки, зроблені в атестаті, які додатково розкривають риси молоді людини: «Поведение отличное, особое склонности к физико-математическим наукам»⁶.

Тоді ж, 8 липня 1914 р., міський голова Бахчисарая видав колишньому учневі посвідчення, що він «внесен в призывной список по городу Бахчисарая на сей 1914 год для исполнения воинской повинности и пользуется льготой по семейному положению первого разряда». Відомо, що його батько в останні роки життя важко хворів на невиліковну недугу, так що цей документ, отриманий напередодні Першої світової війни, був вкрай необхідний для вступу до вищого навчального закладу. І вже 14 липня Амет написав заяву з проханням включити його до числа студентів медичного факультету Новоросійського університету в Одесі, що було зроблено 7 серпня 1914 року⁷.

Можна припустити, що навчальний процес не повністю влаштував студента-неофіта,

оскільки вже наприкінці I семестру (8 грудня) А. Озенбашли пише заяву на ім'я проректора університету з клопотанням перевести його, з II семестру, до Московського університету. Йдучи за правилами, керівництво ІНУ 10 грудня звернулося з листом до деканату медичного факультету для отримання довідки-характеристики про студента, яка була оперативно отримана вже 15 грудня. У ній декан доповідав про те, що відомостей про успіхи студента Озенбашли не має. Але ще більш показовим, з точки зору якості навчання студента, було листування адміністрації обох університетів. У ній фіксувалися предмети, прослухані першокурсником (анатомія людини, гістологія і ембріологія, фізика, ботаніка, зоологія, неорганічна хімія) без прописаних балів, а також коротко повідомлялося, що «ни в чем предосудительном замечен не был». Разом з тим, керівництво Московського університету визнало надані аргументи недостатніми і 30 грудня офіційно відмовило прохачеві⁸.

Після невдалої акції А. Озенбашли залишалося докласти зусиль для продовження навчання в Одесі, що він досить успішно здійснював протягом наступних двох років. У цей же період часу, як військовозобов'язаний, він регулярно відзначався в «воинском присутствии» з точним визначенням постійного місця проживання, що дозволяє встановити його одеську адресу, принаймні в 1915 р., – вулиця Ніжинська, 3, кв., 14. Користуючись нагодою, запропонуємо читачеві й інші адреси, за якими фіксувалося місцеперебування студента, але вже після відновлення в рядах третьокурсників – вул. Пушкінська, 2 (квітень 1918 р.), вул. Княжеська, 2 (травень 1918 р.), вул. Новосельського, 24, кв. 6 (січень 1919 р.). Слід зазначити, що вищезгадані проблемами стали особливо актуальними після 8 жовтня 1915 р., коли А. Озенбашли повісткою викликався в поліцейське управління Сімферополя для можливої відправки на фронт, як мобілізований в російську армію. Але вже 15 жовтня він отримав чергову відстрочку до часу закінчення університету⁹, що, швидше за все, ще сильніше прив'язувало його до студентської лави.

Початок революційного 1917 р. не віщував будь-яких змін у студентських буднях. Третьокурсник записався на прослуховування лекцій у V семестрі з цілого ряду дисциплін, серед яких патологічна анатомія, загальна патологія, оперативна хірургія, фармакологія, акушерство та інші¹⁰. Крім іншого, за словами крим-

ського красзнавця Е. Сеїтбекірова, А. Озенбашли неодноразово обирався курсовим старостою завдяки підтримці євреїв проти реакційних груп студентів-академістів¹¹. Про існуючі звичаї у стінах медичного факультету напередодні Першої світової війни можна дізнатися зі спогадів тодішнього студента П. Заблудовського, який теж підтверджував наявність серйозних міжнаціональних протиріч серед студентів ІНУ¹². Е. Сеїтбекіров стверджує, що «незабаром молодий політик стає головою центрального комітету об'єднаного новоросійського студентства, а після від'їзду до Криму в 1917 році (на згадку про його продуктивну суспільну діяльність) – почесним головою цього комітету»¹³. Але на цю посаду його все таки не обирали, А. Озенбашли приблизно тиждень (22-30 березня) виконував обов'язки голови тимчасового правління Об'єднаного Центрального комітету, до остаточного затвердження на посаді З. Рошковського, займаючись переважно питаннями пропаганди, оскільки очолював агітаційно-освітню секцію зазначеного комітету¹⁴. Слід зазначити, що протистояння різних студентських груп в стінах університету було важливою частиною самоорганізації молодих людей, які, таким чином, швидкими темпами проходили етапи громадського дорослішання. Не дивно, що частина з них незабаром зуміла проявити отримані навички, займаючись партійною, політичною чи іншою діяльністю.

Сказане має безпосереднє відношення до подальших змін у долі А. Озенбашли, який незабаром був змушений повернутися до рідних пенатів. Революція внесла в начебто розмірений ритм життя нові фарби, які змусили його вперше ступити на стежину політичної діяльності. На сьогоднішній день складно однозначно відповісти на питання, коли саме майбутній лікар прийняв рішення про припинення навчання, але, за даними канцелярії ІНУ, відомо, що на 20 травня він офіційно вже не числився студентом університету¹⁵. Характерно, що відшукана інформація безпосередньо пов'язана з листуванням канцелярії з одеськими повітовими військовими інституціями, які повинні були реагувати на зміну статусу студентів у разі закінчення або припинення навчання і подальшої мобілізації до складу армії. Ще 12 квітня відповідні служби безуспішно розшукували А. Озенбашли по одному із зазначених вище адрес¹⁶, але на той час він вже перебував у Криму, про що свідчить місцева преса. Так, в загальнополітичній регіональній газеті «Южные ведомости», у замітці від 22 квітня 1917 р.,

вперше згадується студент-медик А. Озенбашли, як обраний делегатом від тимчасового кримського мусульманського комітету, разом з головою вакуфної комісії Дж. Сейдаметом, на Всеросійський мусульманській з'їзд, який повинен був розпочати свою роботу в Москві 1 травня 1917 року¹⁷.

Заради повноти картини слід згадати ще один важливий документ, що зберігається в особовій справі студента-медика, датований 19 травня 1918 (?!) р. Протокол, складений начальником поліцейського відділення Херсонського району Одеси, свідчить про пошуки А. Озенбашли з боку влади¹⁸. Очевидно, що в документі помилково проставлена дата, оскільки навесні 1918 р. дана особа навряд чи могла цікавити місцеві органи цивільної, і тим більше військової, влади. До того ж, 27 квітня 1918 р. нарада громадських діячів Таврії відновлює губернський комісаріат у складі П. Біанкі, В. Поліванов, А. Озенбашли¹⁹. Набагато логічніше виглядають описувані пошуки, якщо проектувати події на травень 1917 року.

Частково проливає світло на питання про перерву в навчанні заява самого досліджуваного персонажа, яку він написав на ім'я ректора Новоросійського університету 27 січня 1919 року. У ній пояснювалися причини раптового від'їзду з Одеси такими словами: «...уехал к себе домой по независимым от меня обстоятельствам». І далі: «Будучи лишен возможности держать экзамены и посещать лекции в 1917/1918 уч. году по обстоятельствам революционного времени с одной стороны, и вследствие непомерной дороговизны – с другой, я впоследствии был уволен из университета за невзнос платы за право учения...». Звертає на себе увагу явна невідповідність навчальних курсів – відомо, що А. Озенбашли не закінчив 1916/1917 н. р., але чомусь у заяві він згадував наступний курс, що навряд чи можна віднести до людської забудькуватості, враховуючи короткий часовий період між припиненням і відновленням навчання. Додатково підсилює здивування фраза про те, що він повністю (!) закінчив III курс. Тим більше, що заявник просив відновити його саме на III курс. Скоріше за все, молодду людину в 1917 р. цілковито захопили політичні події і йому довелося шукати виправдання, не пов'язані з цим видом діяльності. Разом з тим повністю виключати матеріальну сторону життя теж не слід, оскільки його прізвище знаходимо серед тих студентів, хто отримував фінансову допомогу з каси ІНУ (90 руб.) у другому півріччі 1916/1917 навчального року. В будь-якому разі 26 лютого

1919 р. А. Озенбашли отримав свідоцтво про те, що його знову зарахували на рідний факультет. Але видана лекційна книжка так і залишилася не заповненою²⁰, сіючи сумніви в успішному закінченні III курсу Новоросійського університету.

Приблизно в цей же час студентами медичного факультету були й інші представники кримськотатарського народу – Халіль Чапчакчі, Емір-Алі Аджи Сеїт Умер оглу і Мамут Гафар-оглу Умеров, а на юридичному факультеті десятьма роками раніше навчався Джелель-Абдула Меїнов. Їхні долі, принаймні в роки становлення особистості, виявилися на диво схожими. Так, Х. Чапчакчі, що народився 17 березня 1889 р. в Алушці (тоді село Дерекойської волості Ялтинського повіту) в сім'ї бахчисарайського міщанина Селямета Халіл оглу Чапчакчі і його дружини Айше, був учнем Сімферопольської приватної чоловічої гімназії М. Волошенка з січня 1909 р. по червень 1912 р. По закінченні повного 8-річного курсу він стає студентом ІНУ (місце проживання в Одесі – вул. Княжеська, 13, кв. 12), де проявив свої таланти на рівні середньостатистичного студента. Найбільш успішно демонстрував здібності Х. Чапчакчі з мінералогії, фізіології, зоології та порівняльної анатомії (5 балів), фізики, ботаніки, загальної патології і терапії – по 4 бали. І трохи гірше з таких предметів як анатомія, неорганічна та органічна хімія, медична хімія, гістологія і ембріологія, фармація з фармакагнозією, фармакологія з рецептурою – по 3 бали²¹.

Відразу після закінчення університету на початку квітня 1917 р. перестала бути дійсною відстрочка від військової повинності, виписана ще 1906 р., тому 24 квітня Х. Чапчакчі був зарахований в «заурядные врачи первого разряда и назначен в Северный фронт», незважаючи на бажання молодого фахівця отримати розподіл в рідні краї. Службу, принаймні до 21 липня 1917 р., він проходив у 730-му піхотному Городечненському полку²².

Однокурсником А. Озенбашли був житель Алушти Мамут Гафар-оглу Умеров, що народився 7 жовтня 1892 р. в Алушті в сім'ї Гафара Мустафи оглу і Фазіле. У січні 1909 р. він, йдучи за традицією, став учнем гімназії М. Волошенка, але, на відміну від вищевказаних товаришів, його атестат про закінчення навчального закладу від 14 червня 1914 р. не ряснів високими оцінками. Майбутній медик не отримав випускних «п'ятірок», а «четвірки» і «трійки» ділилися приблизно порівну. Однак, це не завадило йому бути зарахованим на I курс ІНУ. У новому для себе місті М. Умеров про-

живав спочатку за адресою – вул. Коблевська, 9, кв. 20, а вже ближче до закінчення навчання, в листопаді 1918 р., на Новосельського, 24, кв. 6, в тій самій квартирі, де жив А. Озенбашли в січні 1919 р., яку, швидше за все, вони разом орендували. Відомі нам джерела не фіксують, чим було наповнене студентське життя зазначеного персонажа, тому найбільш значимим епізодом стало бажання М. Умерова бути переведеним для продовження навчання на медичний факультет Харківського університету. Прохання було підписано 25 серпня 1917 р., але його клопотання не отримало підтримки з боку керівництва харківського вишу, зважаючи на «відсутність вакансій на молодших курсах». Очікування позитивної відповіді використовувалося М. Умеровим у відмінний від навчання спосіб, оскільки 30 листопада 1918 р. він був зарахований не на 5-й, а на 4-й курс медичного факультету ІНУ, пояснюючи цю ситуацію впливом політичних подій і неможливістю виїхати до Одеси з Криму²³.

З невідомих причин тільки в 1921 р. він закінчив вищий навчальний заклад, який на той час вже називався Одеським державним медичним інститутом, з припискою – «... він виконав всі умови, щоб отримати лікарську кваліфікацію». Але наступне листування М. Умерова з народним комісаріатом охорони здоров'я УСРР, що датується 1931 р., дає підстави припустити, що деякі заліки чи іспити з невідомої нам причини могли бути студентом проігноровані. У його особистій справі зберігається промовистий документ канцелярії медінституту від 29 березня 1931 р., в якому сказано, що студент М. Умеров не склав частину дисциплін за III курс. Але тоді слід дати відповідь на питання про причини видачі диплома лікаря. Чи пов'язано це з маніпуляціями або стало наслідком загального постреволуційного хаосу? Як би там не було, в квітні 1931 р. жителю Сімферополя М. Умерову народний комісаріат охорони здоров'я УСРР видав свідоцтво про присвоєння кваліфікації лікаря²⁴, що було пов'язано з відкриттям 1 квітня цього ж року Кримського державного медичного університету, і призначенням М. Умерова заступником директора²⁵.

30 жовтня 1916 р. студентом медичного факультету став Е.-А. Аджи Сеїт Умер оглу, що народився 1 травня 1894 р. в сім'ї бахчисарайських міщан Аджи Сеїт Умер Сеїт Джеміль Челебі і Меріє, й також пройшов навчання в гімназії М. Волошенка з 27 серпня 1911 р. по 28 травня 1916 р. Але, окрім оцінок атестату зрілості, фак-

ту зарахування в ряди студентів та адреси проживання в Одесі – Нарішкінський узвіз (тепер узвіз Маринеско) 18, кв. 11²⁶, інших відомостей про особливості навчального і позааудиторного проведення часу у нас немає.

Такою самою незначною за обсягом збереглася особиста справа ще одного бахчисарайця, Д. Меінова. Вона складається з прохання від 29 липня 1906 р. про зарахування на юридичний факультет і відображає листування студента II курсу з ректоратом Новоросійського університету про бажання перевестися на юридичний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету. Із зазначених документів отримуємо інформацію про те, що Д. Меінов після закінчення Феодосійської гімназії в 1906 р. став студентом ІНУ і після I курсу, 20 липня 1907 р., написав вказане вище прохання, яке супроводжувалося характеристикою навчальних дисциплін, прослуханих студентом за рік навчання, з ремаркою – «екзаменам не подвергался». Останній лист архівної справи дає підстави припустити, що його бажання навчатися в столиці імперії мало продовження і можливо навіть отримало підтримку, оскільки 17 травня 1913 р. в канцелярії Санкт-Петербурзького університету була підготовлена відповідь до Одеси про те, що «свидетельство бывшего студента Меінова... получено»²⁷.

Наше дослідження про кримських татар, вихованців Новоросійського (нині Одеського) університету, буде неповним, якщо не сказати коротко про їх подальшу долю. Як архівні документи, так і нещодавно опубліковані раніше засекречені матеріали дозволяють уточнити й доповнити скупи біографічні відомості про Чапчакчі, Озенбашли та Меінова, особливо в післяреволюційний час. Найбільш активним був Озенбашли, з нього і почнемо розповідь.

Громадсько-політична діяльність недовченого студента медичного факультету ІНУ в роки революції та громадянської війни вивчена непогано. Відомо, що він обирався членом багатьох важливих інституцій, в тому числі Установчих зборів Російської республіки, Мусульманського виконкому, Курултаю. Недовгий час був директором (міністром) народної освіти національного уряду Директорії і на цій посаді багато робив для розвитку освіти рідною мовою. Слід згадати і про те, що Озенбашли зазнавав переслідувань з боку білогвардійців і змушений був переховуватися. У ці бурхливі роки серед кримських татар сформувалася патріотична організація народницько-

го типу під назвою «Міллі Фірка», серед лідерів якої були Озенбашли і Чапчакчі. Незабаром після встановлення в Криму радянської влади, наприкінці листопада 1920 р. мілліфірківці написали в обком партії вмотивовану заяву, в якій обіцяли більшовикам свою співпрацю і просили про легалізацію. Через три дні обком приймає рішення «отвергнуть соглашение с группой, как с вредным и ненужным пережитком», «начать кампанию против «Милли Фирка» устной и письменной агитации»²⁸. Однак, незабаром, партійці усвідомили, що без підтримки кримськотатарської інтелігенції вони нездатні залучити на свій бік маси корінного населення.

Коли з весни 1921 р. Крим охопив неймовірний голод, а в лісах розгорнувся антирадянський збройний опір, який правлячий режим охрестив як «політичний бандитизм», влада згадала про «Міллі Фірка» і стала всіляко загравати з місцевою інтелектуальною елітою. Було дозволено проведення двох татарських безпартійних конференцій в серпні 1921 р. і в травні 1922 р., на яких обговорювалися нагальні питання умиротворення Криму, стабілізації господарського життя, боротьби з наслідками голоду. Наприкінці червня 1921 р. Озенбашли і Чапчакчі здійснили поїздку до Москви, де разом з наркомом у справах національностей Й. Сталіним обговорювали питання створення в Криму автономної республіки²⁹. Про підсумки вони доповіли в серпні на конференції³⁰.

У листопаді того ж року конституювалося керівництво Кримської автономної радянської республіки, членами ЦВК рад були обрані Озенбашли, Чапчакчі, а також лідер «Міллі Фірка», видатний поет і вчений Б. Чобан-заде. Вони переобиралися в цей вищий представницький орган і в наступні роки³¹. До уряду республіки в якості наркома охорони здоров'я увійшов Чапчакчі³². У грудні 1923 р. на III з'їзді рад членом ЦВК був обраний ще один колишній одеський студент Джеляль Меінов, що став до цього часу головою Бахчисарайського райвиконкому³³. Ще раніше, в жовтні 1921 р. Озенбашли, який продовжив навчання на медичному факультеті Кримського університету (диплом лікаря отримав у 1923 р.), був призначений директором Тотайкойського педагогічного технікуму. Тут йому довелося впритул зайнятися не тільки налагодженням навчального процесу, а й забезпеченням продовольством як викладачів, серед яких були видатні діячі кримськотатарської культури Чобан-заде, Акчокрали, Одабаш, Бекторе, так і учнів³⁴. Про досягнення в

роботі технікуму, діловитості його директора неодноразово говорилося на засіданні партійних органів³⁵. Проте невдовзі до нього в якості заступника, а фактично – політичним контролером, надіслали молодого партійця М. Бекірова, який згодом змінив його на директорській посаді. Це відбулося вже в березні 1924 року³⁶. Тоді ж обком партії затвердив «тов. Озенбашли» другим заступником наркома фінансів Кримської АРСР³⁷.

Слід згадати ще про одну маловідому сторону багатогранної діяльності Озенбашли на початку 1920-х років – його участь у господарському відновленні Криму. Разом з Чобан-заде та Хаттатовим, ще одним видатним діячем «Міллі Фірка», він був серед засновників кооперативу «Ширкет», що займався виробничою та реалізаторською діяльністю. У першому параграфі його статуту говорилося, що метою цього товариства є сприяння «матеріального і духовного добробуту своїх членів за допомогою спільного розвитку і вдосконалення їх побуту, господарств і промислів на засадах самодіяльності та взаємодопомоги». Передбачалося також, що частина зароблених коштів піде на благодійність та розвиток культури³⁸.

Якщо Чапчакчі в післяреволюційний час працював за отриманою в Одесі спеціальністю лікаря і дбав про міцне здоров'я кримчан, то Озенбашли після короткої адміністративно-педагогічної діяльності в технікумі відповідав за фінансовий стан автономної республіки. Більш звивистою виявилася службова кар'єра Меінова. Після успішного керівництва Бахчисарайським районом³⁹ він був висунутий на посаду заступника голови Головосуду автономної республіки. Саме так позначена його остання посада в слідчих документах (арештований в листопаді 1928 р.)⁴⁰. Однак в іншому документі ГПУ, де мова йде про масові арешти в Криму, Меінов записаний як режисер татарського театру⁴¹. Мабуть, з Головосуду він був звільнений з початком репресій і перейшов на роботу в театр, де знайшов своє справжнє покликання, про що свідчать його колишні театральні рецензії, написані з любов'ю і знанням справи.

Ще один вихованець Одеського університету, лікар Мамут Умеров, пропрацювавши за спеціальністю десяток років, став керівником щойно відкритого в Криму медичного інституту. У наведеному вище документі його посада визначена як заступник директора інституту, але пізніше військового прокурору під час перегляду справи (у 1956 р.) він розповідав, що був директором. Забігаючи трохи наперед, скажемо, що Умерова в липні 1937 р.

заарештували, піддали тортурам і катуванням, засудили до 20 років виправно-трудових таборів. Разом з ним перед Військовою колегією Верховного суду постала велика група кримських лікарів. У їх числі був і колишній нарком охорони здоров'я Білял Чешмеджі, засуджений до смерті⁴². Інший нарком охорони здоров'я Ребіє Бекірова, якій чекісти висунули абсурдне звинувачення у підготовці «бактерійних війни» проти радянського народу, до неправого суду не дожила – нещасна жінка загинула під час слідства⁴³.

Життя вихованців Новоросійського (Одеського) університету в 1920-і роки не вичерпувалася сумлінною службою у радянських установах. Не менш важливою і корисною була їхня суспільна і культурно-просвітницька діяльність. Народна партія «Міллі Фірка» (так вона офіційно названа в заяві на легалізацію) продовжувала діяти на напівлегальному становищі. За деякими даними, вона об'єднувала до 10 тис. осіб⁴⁴ і її вплив був особливо сильним у прибережних районах Криму. Головний напрямок роботи мілліфірківців – підтримка політики татаризації, розвиток шкільної освіти, культури, захист національної ідентичності від асиміляції. Результатом цієї творчої діяльності стало відродження національної духовної культури в «золоте п'ятиріччя» 1923-1927 роки⁴⁵. Більш докладно про діяльність «Міллі Фірка» сказано у дослідженнях кримських істориків⁴⁶, тому зосередимо увагу на деяких маловідомих моментах, зокрема, на літературній діяльності колишніх одеських студентів.

Про публікації Чапчакчі нічого не відомо; Меінов регулярно друкував театральні рецензії, а Озенбашли випустив в 1926 р. кримськотатарською мовою історичні твори під подвійним заголовком «Трагедія Криму в роки царизму, або Еміграції татар» (фрагмент з нього був опублікований тоді ж російською мовою в московському журналі «Крим»). Немає можливості обговорювати тут достоїнства цієї чудової роботи, скажемо тільки, що вона зберегла чималу пізнавальну цінність до наших днів.

Після від'їзду Чобан-заде навесні 1925 р. в Баку на чолі «Міллі Фірка» став Озенбашли. Хоча в діяльності організації не було ознак антирадянщини, і це визнавали кримські чекісти, період конструктивної співпраці більшовиків з націоналістами не міг тривати довго. Ліквідація «Міллі Фірка» і жорстокі репресії проти її керівників почалися відразу після арешту голови ЦВК Рад автономної республіки Велі Ібраїмова

в січні 1928 року. Вже у березні чекісти почали арештовувати кримчан і відправляти їх до Бутирської в'язниці. 12 квітня було затримано Озенбашли, а через кілька днів бюро обкому партії приймає рішення «знять Чапчакчи ввиду того, що на посту наркома не оправдал оказанного ему доверия»⁴⁷. В кінці липня він був арештований, черга Меінова прийшла на початку листопада. Всі троє були зараховані до керівного активу організації. На засіданні колегії ОГПУ 17 грудня 1928 р. двоє перших були засуджені до розстрілу, справа ж Меінова була направлена на дослідження⁴⁸. Хоча Чапчакчі за списком засуджених йшов другим, його чекісти визнали винним «поряд і в однаковій ступені» з Озенбашли.

Децо по-іншому оцінив роль Озенбашли в мілліфірківській діяльності сталінський поплічник Молотов, який, виступаючи на засіданні Оргбюро ЦК, визнав, що «за спиною Вели Ибраимова стояли люди более культурные, в частности, Озенбашлы». І ще кілька цінних зізнань було зроблено на тому засіданні: «Во главе революционного движения в Крыму стояли националисты <...> Миллифирковское влияние до самого последнего времени было огромно»⁴⁹.

Більше року Озенбашли і Чапчакчі провели в камері смертників Бутирської в'язниці і тільки в січні 1931 р. та сама колегія ОГПУ замінила смертну кару на 10 років виправно-трудова таборів. Обидва були відправлені на будівництво Біломор-Балтійського каналу, де сліди Чапчакчі губляться. Озенбашли знаходився тут до 1934 р., коли за «ударними заліками» був звільнений без права проживання в Криму. Влаштувався у м. Павлограді Дніпропетровської області, де працював лікарем. Нарешті, Меінов був звільнений і відправлений на заслання до Узбекистану, де деякий час працював театральним режисером. Є відомості, що він був репресований у 1937 р.

Озенбашли прожив довге життя, він помер в 1958 р. у м. Ленінабад (тепер Худжанд) у Таджикистані, зазнавши ще чимало горя і страждань. Втім, подальша його біографія відома лише зі слів доньки і документально поки не підтверджена, оскільки матеріали другого судового процесу залишаються недоступними. Про його життя в роки нацистської окупації в Сімферополі, куди він приїхав з родиною, є суперечливі відомості. Зберігся, однак, список Сімферопольського мусульманського комітету, створеного окупа-

ційною владою, в якому фігурує і Озенбашли⁵⁰. Такий вчинок не повинен дивувати: смертник у Бутирській в'язниці, що бачив загибель друзів, страждання свого народу, не міг плекати любов до сталінського деспотизму.

Відомо також, що при наближенні Червоної армії він емігрував до Румунії. Швидше за все це сталося навесні 1944 р. під час масової евакуації німецьких і румунських військ з Криму. Серед 120 тис. осіб, перевезених у Констанцу, знаходилося, за даними румунської статистики, 25117 громадян СРСР, які служили в добровольчих формуваннях вермахту, а також і цивільні особи⁵¹. На жаль, статистика не повідомляє, скільки з них було кримських татар.

Сім'я Озенбашли поміж багатьох інших біженців з Криму знайшла притулок недалеко від міста Мангалія в селі Акбаш (нині Албешть), що зафіксовано румунськими джерелами⁵². Однак незабаром він був заарештований місцевою поліцією і виданий радянській владі. Втім, цей сумний епізод в сімейних переказах обріс романтичними подробицями. Донька розповідала, що батько збирався на маленькому літаку перелетіти до Стамбула, заплативши великі гроші, а негідник-льотчик обдурив і привіз його прямо до Москви. Здається, що все було простіше й прозаїчніше. Відома, наприклад, така цифра: на території Румунії переховувалися 55 тис. громадян СРСР, в тому числі біженці з Криму, з них до 1 червня 1945 р. повернені назад, у більшості випадків насильно, - більше 50 тисяч⁵³. Серед них, цілком ймовірно, був і Озенбашли. Як і першого разу, він був запрошений в одиночну камеру Бутирської в'язниці, де провів більше двох років. Лише 20 вересня 1947 р. (цю дату запам'ятала його дочка) він був засуджений до 25 років трудових таборів. Сім'я, що залишалася в Румунії, була видана радянській владі в 1952 році. Її спіткала та ж жорстока кара: дружину засудили до 25 років ув'язнення, а дітей віддали в дитячий будинок. У 1955 р. Озенбашли, як тяжкохворого, звільнили, але з сім'єю йому вдалося з'єднатися набагато пізніше.

Такі короткі, але достовірні життєві перипетії, діяння і пригоди трьох з відомих нам вихованців Новоросійського (Одеського) університету, кримських татар за походженням. Що ж стосується інших вихідців з Криму, згаданих на початку статті, крім фактів навчання більше нічого не відомо. Пошуки, таким чином, необхідно продовжити.

Джерела та література

1. *Урсу Д. П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 143 с.
2. Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1944): Биобиблиографический словарь / Глав. ред. и составитель Д. П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 133-134, 152-155, 197-198.
3. Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (материалы международной научной конференции). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 136 с.
4. *Озенбашлы А.* Трагедія Криму в спогадах та документах. – Симферополь: Доля, 2007. – 288 с.
5. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка» / Документы свидетельствуют / Составители А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2009. – 352 с.
6. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 1, 5, 8, 10, 13.
7. Там само, арк. 1, 12.
8. Там само, арк. 2, 18-20.
9. Там само, арк. 3, 4, 26, 27, 34, 37.
10. Там само, арк. 55.
11. *Сеитбекиров Э.* Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма // Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (материалы международной научной конференции). – Симферополь, 1999. – С. 5.
12. *Заблудовский П. Е.* В Новороссийском университете в годы столыпинской реакции. Фрагменты из воспоминаний // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – Одесса: Астропринт, 1999. – С. 195-197.
13. *Сеитбекиров Э.* Указ. соч. – С. 5.
14. Сын народа (Одесса). – 1917. – 19 марта, 24 марта, 30 марта.
15. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 41.
16. Там само, арк. 37.
17. Южные ведомости (Симферополь). – 1917. – 22 апреля, 30 апреля.
18. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 34.
19. *Зарубин В. Г.* Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) // Историческое наследие Крыма. – 2003. – №1. – С. 66.
20. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 4, 61, 62; оп. 22, спр. 118, арк. 2.
21. Там само, оп. 5, спр. 14392, арк. 4, 29, 34; оп. 18, спр. 2966, арк. 1.
22. Там само, оп. 5, спр. 14392, арк. 24; оп. 18, спр. 14392, арк. 2-3.
23. Там само, оп. 18, спр. 3312, арк. 1, 4, 5, 7, 15, 25.
24. Там само, арк. 30, 36, 48.
25. *Змерзлый Б. В.* Привлечение крымских татар в вузы Крымской АССР в 1920-1930-х годах // http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar-/52_1/pdf/knp52_1_26-30.pdf. – С. 29.
26. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 701, арк. 3, 8-10, 17, 21, 22.
27. Там само, оп. 5, спр. 8734, арк. 1-3, 4.
28. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), ф. П-1, оп. 1, спр. 23, арк. 9-10.
29. Последняя рукопись Сабри Айвазова. – С. 102.
30. ДААРК, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 68, арк. 231-234.
31. Там само, ф. Р-663, оп. 1, спр. 1095, арк. 13.
32. Там само, спр. 1 «А», арк. 24.
33. Красный Крым. – 1923. – 16 декабря.
34. ДААРК, ф. Р-652, оп. 1, спр. 208, арк. 555.
35. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 287, арк. 5-6; спр. 288, арк. 22.
36. Там само, арк. 26.
37. Там само, спр. 320, арк. 43.
38. Там само, ф. Р-151, оп. 1, спр. 1, арк. 24; ф. Р-1677, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
39. Там само, ф. П-100, оп. 1, спр. 17, арк. 18-22, 67; спр. 31, арк. 100.
40. Последняя рукопись Сабри Айвазова. – С. 170.
41. ДААРК, ф. Р-20, оп. 3, спр. 85, арк. 37.
42. Там само, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 09255, арк. 163-164.
43. Там само, спр. 012016, арк. 4, 35.
44. Там само, ф. П-150, оп. 1, спр. 167, арк. 89.
45. *Урсу Д. П.* Очерки истории культуры. – С. 15-39.
46. *Урсу Д. П.* Бекир Чобан-заде: Жизнь, судьба, эпоха. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – С. 53-81; *Хаяли Р. И.* Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке. – Симферополь: Доля, 2008. – С. 263-267.
47. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 21, д. 2471, л. 57.
48. Последняя рукопись Сабри Айвазова. – С. 182-205.
49. РГАСПИ, ф. 17, оп. 113, д. 644, л. 45-58.
50. ДААРК, ф. П-156, оп. 1, спр. 41, арк. 6.
51. *Oroian T.* Actiunile militare desfasurate de armata romana in Kuban si Crimeea. – Buc.: Paidea, 1996. – P. 168-170.

52. Akmolla G., Omer S. Monografia comunei Albesti. – Constanta: Newline, 2007. – P. 9.

53. Dutu A. Intre Wehrmacht si Armata Rosie. – Buc.: Editura Enciclopedica, 2000. – P. 265.

Дмитрий Урсу, Тарас Винцовский

Крымские татары – выпускники Новороссийского (Одесского) университета и их судьба

В предлагаемой статье анализируется связь представителей крымско-татарского народа с Новороссийским (Одесским) университетом в начале XX в. и освещается судьба пятерых выпускников данного учебного заведения в период коммунистической модернизации общества.

Ключевые слова: крымские татары, Императорский Новороссийский университет, революция, репрессии, Крымская республика.

Dmitry Ursu, Taras Vintskovs'kyu

Crimean Tatars – the graduates of Novorossiysk (Odessa) University and their fate

In the proposed article analyzes the relationship of the Crimean Tatar people of Newrussia (Odessa) University in the early twentieth century. and highlights the fate of five graduates of this school during the communist society modernization.

Key words: Crimean Tatars, Imperial University of Newrussia (Odessa), revolution, repression, Crimean Republic.

УДК 37 (477) «192»

Віталій Липинський, Христина Кравчук (м. Донецьк)

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКИХ ПРОФСПЛОК УСРР У 1920 –ТІ РОКИ

В статті розглянуті питання формалізації не офіційно існуючих профспілок у студентському середовищі, їх організаційне становлення та перебирання на себе функцій і напрямків діяльності ліквідованих у цей час організацій загальностудентського представництва. Проаналізовані причини їх самодіяльного утворення і подальшого офіційного визнання, відстеженні етапи організаційного становлення та численного зростання, вивчена нормативно правова база утворення профспілок у ВНЗ, визначено їх місце і роль у системі органів студентського самоврядування.

Ключові слова: вищий навчальний заклад; організації студентів; студентські профспілки.

У другій половині XIX ст. внаслідок бурхливого розвитку капіталістичних відносин в Європі була легалізована діяльність професійних спілок, які відстоювали соціально-економічні права робітників. На початку XX ст. у Російській імперії професійний рух набув масового характеру. Зазвичай робітники гуртувались у професійні спілки як у межах певного підприємства, так і у межах окремої галузі виробництва. Жовтнева революція підвищила соціальний статус профспілок, а Кодекс законів про працю 1922 р. на законодавчому рівні встановив їх права і обов'язки. На початку 1920-х років професійні спілки в УСРР були масовою і впливовою суспільною організацією трудящих, яка поряд з радянськими органами, партійними, військовими та комсомольськими осередками отримала право відряджати на навчання до

ВНЗ своїх представників. Більш того саме профспілки, як найбільша масова організація робітничого класу, повинні були виконати основну мету так званої «політики пролетаризації ВНЗ» – заповнити інститути і технікуми робітничою молоддю. Питання діяльності студентських профспілок частково розглядались в роботах В. Липинського та О. Лаврут [1]. Проте процес їх організаційного становлення ще не знайшов детального висвітлення.

Метою цієї статі є аналіз причин створення і організаційного становлення студентських профспілок. Зокрема розглянуто процес стихійного створення профсекцій у ВНЗ, їх офіційне визнання, організаційне оформлення та уніфікація організаційної структури, визначення правового статусу комітетів незаможних селян, втрата студентськими профспілками самодіяльного характеру діяльності.